

Причини та наслідки визнання заповітів недійсними

Пухир Аліна Андріївна

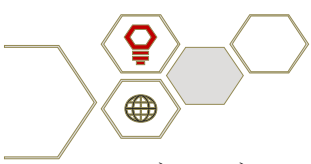
студентка магістратури спеціальності 081 «Право» Національного університету «Львівська політехніка», вул. Князя Романа, 1\3, м. Львів, Україна, 79005

Римарчук Римма Миколаївна

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу Національного університету «Львівська політехніка», вул. Князя Романа, 1\3, м. Львів, Україна, 79005, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4411-6860>

Прийнято: 08.11.2024 | Опубліковано: 19.11.2024

***Анотація.** Складання заповіту є одним із тих завдань, про які часто не помічають, однак важливість наявності заповіту очевидна. Без заповіту ваші активи будуть розподілені відповідно до правил незаповідання, що може означати, що ваші активи будуть передані комусь, кого ви, можливо, не вибрали. Однак, незважаючи на те, що наявність заповіту є важливою, наявність дійсного заповіту є найважливішою. Саме тому законодавство містить чіткі вимоги до змісту, форми та порядку посвідчення заповітів, які, безумовно, впливають на його дійсність. Мета статті полягає в дослідженні проблем, що виникають при посвідченні заповітів, реалізації спадкоємцями за заповітом свого права на спадкування, а також захист інтересів інших осіб, які не погоджуються з останньою волею заповідача, що досить часто є предметом судового розгляду, щодо визнання заповіту недійсним. У викладенні матеріалу статті застосовані загально науковий, системний та функціональний методи*

дослідження. Відповідно до звіту про роботу державних, приватних нотаріусів, Міністерства юстиції України та його територіальних органів у сфері нотаріату, 2022 року було посвідчено 99482 заповіти. На підставі вищевказаних даних можна зробити висновок, що приблизно 30 % від кількості усіх виданих свідоцтв про право на спадщину становлять свідоцтва, видані на підставі заповіту, що, безумовно, свідчить про важливість та актуальність теми посвідчення заповітів та важливість врахування особливостей їх посвідчення, щоб їх дійсність у подальшому не оспорювалася у судовому порядку.

У статті розглянуті основні питання щодо визнання заповіту недійсним, а саме доведення особою, яка прийняла спадщину та звертається до суду наявності юридичного інтересу та порушення її майнових прав у заповіті; обрання правильного способу захисту порушеного права, зокрема, висновок, що визнання нікчемного правочину недійсним за вимогою його сторони не є належним способом захисту прав.

Ключові слова: *заповіт, недійсність, захист, спадщина, право власності, спадкоємці.*

Causes and consequences of recognition of wills invalid

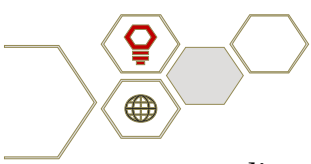
Alina Pukhyr

Master's student, specialty 081 "Law" National University 'Lviv Polytechnic', 1/3 Kniazia Romana Street, Lviv, 79005, Ukraine

Rimma Rymarchuk

PhD in Law, Associate professor, Associate professor Department of Civil Law and Procedure National University 'Lviv Polytechnic', 1/3 Kniazia Romana Street, Lviv, 79005, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4411-6860>

Abstract. *Making a will is one of those tasks that is often overlooked, but the importance of having a will is obvious. Without a will, your assets will be distributed*

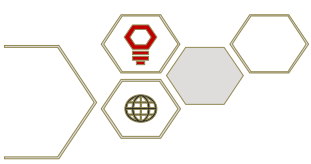

according to the rules of intestacy, which may mean that your assets will go to someone you may not have chosen. However, while having a will is important, having a valid will is the most important. That is why the legislation contains clear requirements for the content, form and procedure of notarizing wills, which certainly affect its validity. The purpose of the article is to study the problems that arise during the certification of wills, the exercise by heirs under a will of their right to inheritance, as well as the protection of the interests of other persons who do not agree with the last will of the testator, which is quite often the subject of court proceedings, regarding the invalidation of the will. In the presentation of the material of the article, general scientific, systematic and functional methods of research are applied. According to the report on the work of public and private notaries, the Ministry of Justice of Ukraine and its territorial bodies in the field of notary, in 2022, 99,482 wills were certified. On the basis of the above data, it can be concluded that approximately 30% of all issued certificates of the right to inheritance are certificates issued on the basis of a will, which certainly indicates the importance and relevance of the subject of the certification of wills and the importance of taking into account the peculiarities of their certification in order to the validity was not challenged in court in the future.

The article deals with the main issues regarding the invalidation of a will, namely the proof by the person who accepted the inheritance and applies to the court of the existence of a legal interest and violation of his property rights in the will; choosing the right way to protect the violated right, in particular, the conclusion that the recognition of a void deed as invalid at the request of its party is not a proper way to protect rights.

Key words: *will, invalidity, protection, inheritance, property rights, heirs.*

Постановка проблеми. *Спори, що виникають із відносин спадкування, у тому числі спори про визнання заповіту недійсним, належать до одних із найпоширеніших та найскладніших категорій справ. Відповідно до звіту про здійснення правосуддя Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду, станом на початок I півріччя 2023 року на розгляді в КЦС ВС перебувала 761*

справа у спорах, що виникають із відносин спадкування, з яких 444 справи надійшли на розгляд, 330 справ на кінець цього періоду залишились не розглянутими.

Серед розглянутих КЦС ВС цивільних справ позовного провадження за 2021 рік, можна зробити висновок, що значну кількість становлять спори про спадкове право - 41,9 тисяч або 8 %, за 2019 рік - 41,8 тисяч або 9,2 % від усіх справ позовного провадження. Дійсність заповіту часто оспорується спадкоємцями за законом та іншими родичами померлого, чиї права були порушені внаслідок такого одностороннього волевиявлення спадкодавця. Чисельність таких позовів обумовлюється також і певними особливостями посвідчення заповітів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми визнання заповіту недійсним розглядалися у наукових роботах і публікаціях Ю.О. Заїки, З.В. Ромовської, О.Є. Кухарєва, О.П. Печеного, С.Я. Фурси, Н.О. Міненкової, а також у постановах Пленуму Верховного Суду України.

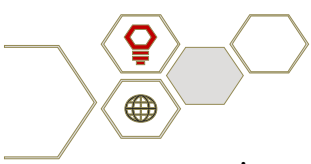
Так І.О. Дзера зазначила, що законодавство має чітко визначати форми дотримання заповіту, способи захисту прав спадкоємців та особливості визначення заповіту недійсним.

Печений О.П. визначає підстави визнання заповіту недійсним, саме: недійсність через дефекти волі спадкодавця, питання про суб'єктний склад і процесуальний статус осіб, які беруть участь у процедурі посвідчення заповіту.

Василь Крат, аналізуючи судову практику, вказує на правові наслідки недійсності заповіту. Зокрема, при поділі недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані, недійсний заповіт не породжує правових наслідків тому що він не існує як волевиявлення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Невідповідність волі та волевиявлення є підставою для визначення заповіту недійсним. Визнання заповіту недійсним породжує його відсутність.

У статті проведено аналіз судової практики щодо причин і наслідків визнання заповіту недійсним. У цьому дослідженні викладені підстави визнання

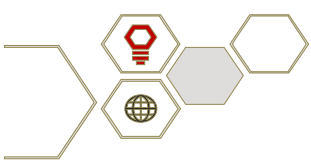

заповіту недійсним з урахуванням постанов Пленумів Верховного Суду України, Касаційного цивільного Верховного Суду, наведено способи та особливості захисту цивільних прав у спадкових відносинах, визначено, що спосіб захисту цивільних прав та інтересів, як визнання правочину недійсним, застосовується до оспорюваних правочинів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження полягає в аналізі застосування законодавства та судової практики щодо визнання недійсності заповіту. Під час розгляду цих справ суди відмовляють в задоволенні позовної вимоги про встановлення факту нікчемності заповіту внаслідок недоведеності, що заповідач не підписувала заповіт. Отже суди не враховують, що позовна вимога про встановлення факту нікчемності заповіту не є належним способом захисту прав і в задоволенні позову потрібно було відмовити з цієї підстави. Тому судові рішення в частині відмови в задоволенні позовної вимоги про встановлення факту нікчемності заповіту слід змінити в мотивувальній частині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підстави для визнання заповіту недійсним містяться в ст. 1257 ЦК України, при чому частина перша вказаної статті передбачає як підставу для нікчемності заповіту складення його особою, яка не мала на це права, а також складення заповіту з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, а у частині другій до підстав недійсності законодавець відносить відсутність вільного волевиявлення заповідача і невідповідність його волі. Отже можна говорити про нікчемні та оспорювані заповіти.

Слід також додати, що заповіт є одностороннім правочином, і тому, як стверджує З.В. Ромовська, він повинен відповідати загальним вимогам, що визначені у ст. 203 ЦК України [1]. У такому випадку постає питання про можливість розповсюдження загальних положень про недійсність правочинів на визнання заповіту недійсним. Тут варто зауважити, що підставою недійсності заповіту не може бути складання заповіту під впливом обману (ст. 230 ЦК), на чому наголошується в п. 20 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про

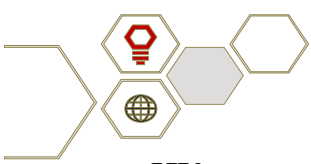

судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 року № 9. Не є підставою для недійсності заповіту вчинення його шляхом зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК), під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК) у зв'язку з тим, що заповіт належить до односторонніх правочинів. Стосовно визнання недійсним заповіту на підставі помилки, то застосування такої підстави у цих категоріях справ, на мою думку, є можливим, хоча і суперечливим. Зокрема, Дзера І.О. зазначає, що така підстава не є застосовною, оскільки неможливо встановити, що заповідач помилився в певних обставинах заповіту, що мають істотне значення [2].

Проте судова практика свідчить, що встановлення помилки заповідача у правових наслідках заповіту є дещо ускладненим, але цілком можливим. У своєму рішенні у справі № 335/9746/21 від 17.11.2023 року [3]. Шевченківський районний суд міста Запоріжжя, встановлюючи недійсність заповіту, вчиненого під впливом помилки, дійшов висновку, що сукупність досліджених фактичних даних свідчить про направленість волевиявлення заповідача на укладення іншого за своєю природою правочину, а саме договору довічного утримання, тобто намірами померлого охоплювалось отримання послуг по догляду в обмін на передану нерухомість, а не безоплатне передання на користь сторонніх осіб належного йому житла.

У даній справі судом з'ясовано, що спадкодавцем було складено кілька заповітів на користь осіб, які бажають надати послугу з догляду за літньою людиною, відомості про яких він отримував з оголошень в друкованих засобах масової інформації. Враховуючи велику кількість газетних вирізок з оголошеннями, що містили пропозицію доглянути особу похилого віку взамін на отримання житла цієї особи після її смерті, що були надані позивачем для підтвердження своїх вимог, а також показання свідків, суд обґрунтовано задовольнив вимоги позивача як спадкоємця за законом.

Існує також дискусія щодо того, чи може заповіт визнаватися недійсним через помилку в особі. З приводу цього З.В. Ромовська зауважила, що у ст. 229

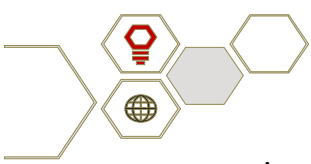

ЦК серед обставин, що мають істотне значення, випадково не була вказана помилка в суб'єкті. Виходом із ситуації може бути застосування аналогії права. На жаль, судова практика не містить таких прецедентів, але, як влучно зазначає З.В. Ромовська: «Усе нове – на кінчику адвокатського пера» [4]. Таким чином, вимога про визнання заповіту недійсним через помилку в особі може пред'являтися заінтересованими особами для захисту своїх спадкових прав.

Якщо з будь-яких причин у фізичної особи на момент складання заповіту відсутня заповідальна дієздатність, документ може бути визнаний недійсним. Заповідальна дієздатність означає психічну та юридичну здатність особи розуміти природу створення заповіту, обсяг своїх активів та потенційних бенефіціарів. Якщо хтось не має здорового глузду при складанні заповіту, він може бути оскаржений і визнаний недійсним. Такі стани, як деменція, психічні захворювання або перебування під впливом наркотиків чи алкоголю, можуть бути факторами, які впливають на заповідальну здатність. Вищенаведене підтверджується положеннями п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30 травня 2008 року «Про судову практику у справах про спадкування». Правовим наслідком визнання заповіту недійсним на вищевказаних підставах у разі множинності заповітів є відновлення дії попереднього заповіту (ч.4 ст. 1254 ЦК України).

Аналіз практики свідчить, що суди правильно визначають початок перебігу строку позовної давності, зокрема у рішенні Іванівського районного суду Херсонської області від 11.03.2020 року у справі № 656/537/19 [5]. суд не задовольнив заяву представника відповідача про застосування позовної давності. Відповідач стверджував, що позивач був обізнаний з заповітом в період з 2001 до 2004 року, а звернувся до суду з позовною заявою після смерті матері у 2019 році, тобто з пропуском трирічного строку для звернення до суду за захистом свого права.

Суд цілком обґрунтовано відмовив у задоволенні такої заяви, зазначивши, що право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає після смерті заповідача, а оскільки позивач звернувся в межах строку позовної давності, то

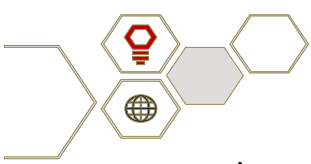
заява відповідача про застосування строку позовної давності є невмотивованою і задоволенню не підлягає. Водночас, непоодинокими є випадки врахування судами інших обставин при визначенні початку перебігу строку для звернення до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Наочним є рішення Личаківського районного суду міста Львова від 29.08.2018 року у справі № 463/579/18 [6], залишене без змін апеляційною інстанцією, у якому суд врахував, що позивач проживає за кордоном та тривалий час не приїжджав на територію України, а про існування заповіту від 2009 року дізнався лише 2018 року після ознайомлення його представника з матеріалами іншої цивільної справи.

Варто звернути увагу і на перелік осіб, що можуть звертатись до суду за захистом своїх спадкових прав, порушених складанням недійсного заповіту. У судовій практиці усталеним є підхід, відповідно до якого правом на оспорювання заповіту наділені виключно особи, суб'єктивні спадкові права яких, що виникають відповідно до норм книги шостої ЦК (спадкоємців за законом, спадкоємців за іншим заповітом, відказоодержувачів) порушені у зв'язку із вчиненням заповіту [2]. На цьому також наголошує Верховний Суд, вказуючи, що позивач, звертаючись до суду з позовом про визнання заповіту недійсним, повинен довести конкретні факти порушення його прав та інтересів вказаним правочином. Критерієм заінтересованості позивача в оспорюванні заповіту є:

- 1) права і законні інтереси заінтересованої особи безпосередньо порушені правочином;
- 2) у результаті визнання заповіту недійсним майнові інтереси заінтересованої особи будуть відновлені.

Непоодинокими є випадки визнання заповіту недійсним з огляду на ч. 3 ст. 1235 ЦК України та ст. 1241 ЦК України, тобто через позбавлення заповідачем у заповіті права на спадкування осіб, які відповідно до закону мають право на обов'язкову частку у спадщині.

Щоб заповіт міг бути виконаним, він повинен бути належним чином оформлений. Наприклад, при підписанні заповіту заповідачем, який має фізичні

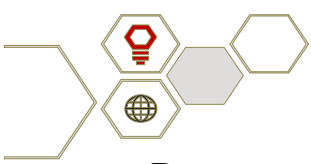
вади і не може прочитати текст повинні бути присутні двоє свідків, які повинні засвідчити підпис заповідача на документі. У разі недотримання цих вимог заповіт може бути визнано недійсним [7].

Більшість порушень порядку посвідчення заповітів проявляються у посвідченні заповіту не уповноваженою на це особою; незалученні свідків при посвідченні заповіту у випадках, встановлених законом; незачитуванням тексту заповіту вголос заповідачу, якщо текст заповіту записується зі слів заповідача нотаріусом чи уповноваженою посадовою особою; підписання заповіту іншою особою за дорученням заповідача без зазначення причин неможливості власноручного підпису заповіту чи інших вимог до порядку їх складання тощо [8].

Практика йде таким чином, що суди не задовольняють вимоги про визнання недійсним заповіту через незначені порушення, здійснені під час його посвідчення, і з цим варто погодитись.

До незначних порушень, на підставі яких заповіт не може визнаватися недійсним, слід віднести і відсутність вказівки на місце складення заповіту, позаяк вона не належить до форми та змісту заповіту, а по своїй суті є реквізитом заповіту [9]; несплату державного мита за посвідчення заповіту та виготовлення тексту заповіту заздалегідь, оскільки вони не спростовують волевиявлення заповідача [10]. Крім того, наявність технічних помилок (описок) у заповіті також не свідчить про порушення його форми та/або порядку посвідчення, а тому не є підставою для визнання заповіту недійсним, якщо волевиявлення заповідача було вільним і відповідало його волі [11].

Як вже було зазначено вище, заповіт є одностороннім правочином, на який поширюються загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину. Зокрема, згідно з ч. 3 ст. 203 ЦК України волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Коли даний елемент відсутній, заінтересована особа може звернутись до суду для визнання такого заповіту недійсним. (ч.2 ст. 1257 ЦК України). Разом з тим, навряд чи можна достовірно встановити справжню волю заповідача після його смерті.

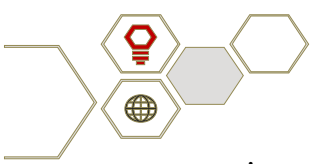
Висновок суду у будь-якому разі буде ґрунтуватися на непрямих доказах і припущеннях [12].

До заповітів з дефектами волі слід віднести вчинення заповіту під впливом помилки (ст. 229 ЦК України), під впливом насильства (ст. 231 ЦК України) та вчинення заповіту дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України). З приводу вчинення заповіту під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України), то Верховний Суд підкреслив, що заповіт є одностороннім правочином, який може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила, а тому посилання на те, що заповіт вчинено під впливом тяжкої обставини на вкрай не вигідних для заповідача умовах є безпідставними [13].

Найпоширенішою підставою для вимоги про визнання заповіту недійсним є вчинення заповіту особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України). Процесуальною особливістю оспорення заповітів з цієї підстави є призначення посмертної судово-психіатричної експертизи для встановлення психічного стану заповідача в момент складання заповіту, який давав би підставу припустити, що особа не розуміла значення своїх дій і (або) не могла керувати ними на момент складання заповіту [14]. Висновком експерта повинен встановлюватись психічний стан заповідача, його здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними саме в момент посвідчення даного правочину. Варто зауважити, що виконання таких експертиз є досить ускладненим, висновки експерта можуть бути суперечливими у зв'язку з необхідністю оцінки стану заповідача ретроспективно, без його особистого обстеження.

Поширеним є звернення позивачів з вимогами про скасування заповіту, визнання заповіту нікчемним, які не є належними способами захисту та залишаються судами без задоволення.

Суттєві порушення, допущені під час посвідчення заповіту, впливають на його дійсність. Найчастіше вони проявляються у такому: посвідчення заповіту без свідків, коли їхня участь є обов'язковою; залучення як свідків близьких

родичів; відсутність підпису заповідача; підписання заповіту іншою особою; посвідчення заповітів посадовими особами органів місцевого самоврядування, які не мали на це повноважень; посвідчення заповіту службовою особою (нотаріусом) на тимчасово окупованій території. Відсутність вказівки на конкретне захворювання, у зв'язку з яким заповідач позбавлений можливості самостійно прочитати або підписати заповіт не свідчить про недійсність заповіту.

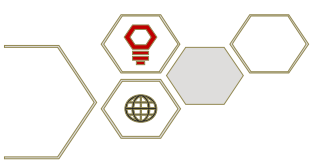
Висновки. Недійсний заповіт може призвести до численних юридичних, фінансових та емоційних наслідків. При спадкуванні за заповітом – якщо заповіт буде визнано недійсним, майно спадкодавця буде розподілено відповідно до законів про спадкування, які залежать від юрисдикції. Це означає, що його активи можуть бути розподілені між родичами в попередньо визначеному порядку, який може не відповідати бажанням спадкодавця. Основними причинами визнання недійсності заповіту є:

- нездатність скласти заповіт. Людина повинна бути розумово спроможною це зробити, бути в змозі зрозуміти природу та наслідки документа, який підписує. Дійсність заповіту може бути поставлена під сумнів, якщо укладач не був розумово дієздатним, коли підписував його;

- неправомірний вплив. Якщо інша особа змушує особу або піддає її надмірному впливу, щоб вона склала заповіт, який не відображає її справжніх бажань, заповіт може бути недійсним. Це може статися, коли особа, яка займає довірену чи владну посаду щодо спадкодавця, чинить на нього тиск, щоб він зробив певні положення у своєму заповіті;

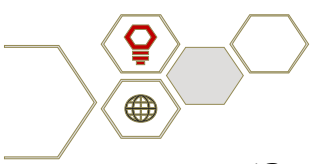
- неадекватне виконання. Щоб заповіт міг бути виконаним, він повинен бути належним чином оформлений;

- шахрайство. Шахрайство передбачає навмисне введення в оману іншої особи з метою спонукати її зробити те, чого вона інакше б не зробила. У контексті заповіту шахрайство може мати кілька форм, зокрема: підробка підпису, спотворення змісту заповіту, примус до заповідача.

Список використаних джерел

1. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підруч. З. В. Ромовська. К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009.
2. Дзера І.О. Теоретичні та практичні проблеми визнання недійсним заповіту як способу захисту спадкових прав. Вісник Національної академії правових наук України. 2022. Т. 29, № 2. С. 157–177.
3. Рішення Шевченківського районного суду м. Запоріжжя від 17.11.2023 року у справі № 335/9746/21
[URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/115043996](https://reyestr.court.gov.ua/Review/115043996)
4. Ромовська З.В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник,- К.: Атіка, 2005.- 560 с. ISBN 966-326-123-4
5. Рішення Іванівського районного суду Херсонської області від 11.03.2020 р. у справі № 656/537/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88197229>.
6. Рішення Личаківського районного суду міста Львова від 29.08.2018 року у справі № 463/579/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76193912>
7. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України 22.02.2012 №296/5
8. Печений О.П.. Деякі проблеми недійсності заповіту. Часопис Київського університету права. 2021. № 2. С. 189–191.
9. Постанова КЦС ВС від 06.07.2022 року у справі № 681/196/20.
[URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/105234003](https://reyestr.court.gov.ua/Review/105234003)
10. Постанова ВС від 16.05.2018 по справі № 564/1226/16-ц.
[URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/74342481](https://reyestr.court.gov.ua/Review/74342481)
11. Постанова ВС від 12 січня 2021 року у справі № 397/1396/19.
[URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/94151238](https://reyestr.court.gov.ua/Review/94151238)
12. Печений О.П. Спори про спадщину: аналіз типових помилок у справах про спадкування за заповітом // Вісник Верховного Суду України. 2010. № 9. С. 36 – 37.

13. Постанова КЦС ВС від 01.04.2019 р. Справа № 487/1316/18: Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80888769>

14. Постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30 травня 2008 року «Про судову практику у справах про спадкування» № 7 від 30.05.2008 [URL] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text>

15. Крат В.І. Правові наслідки недійсності у спадковому праві Проблеми законності. - 2015. - Вип. 131. - С. 53-61. - URL: C:/Users/User/Downloads/pravovye-posledstviya-nedeystvitelnosti-v-nasledstvennom-prave.pdf